

ЗАНЕПАД КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Від III ст. до н.е. спостерігався повільний спад економіки та зменшення території Боспорського царства. Правління Перісада II ознаменувалося зникненням з обігу золотої та срібної монети, запровадженням мідних грошей. Це призвело до зменшення авторитету Боспору в античному світі¹. Хоча деякі дослідники вважають, що початком грошової кризи слід вважати останнє десятиліття IV ст. до н.е., адже першими проявами фінансових проблем стало різке зростання випуску пантікапейських мідних монет зі зображенням сатиру. У III ст. до н.е. обсяг монет з міді збільшується на тлі зникнення з обігу золота й срібла². Серед вчених немає єдиної думки щодо причин кризи. До них відносять:

- появу на грецькому ринку дешевшого єгипетського хлібу;
- невдалу монетну політику боспорських правителів;
- війни зі скіфами та вторгнення сарматів³.

Криза спричинила зміни в аграрних відносинах. Більшість сільських поселень були покинуті. Так, протягом III – початку II ст. до н.е., з 276 відомих поселень європейської хори Боспору 233 припинили своє існування. Частина поселень знищено в ході військових конфліктів (можливо, зі скіфами чи сарматами, або внаслідок міжусобиць), але більшість було просто залишено мешканцями⁴. Це призвело до руйнації та перерозподілу землеволодіння, яке існувало у вигляді селищ і садіб. Натомість з'являються укріплені поселення і фортеці, що були центрами округів, куди звозили продукцію з навколишніх підконтрольних їм земель. Водночас система поселень на азійській частині Боспору майже не змінилась⁵.

¹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. *Україна кризь віки*. Т. 2: Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Альтернативи. 1998. С. 298.

² Терещенко А.Е. *Истоки экономического кризиса III в. до н.э.* // Российская археология. № 4. 2010. С. 59–61.

³ Кругликова И.Т. *Сельское хозяйство Боспора*. Москва: Наука, 1975. С. 101–102.

⁴ Маслеников А.А. *Экологический кризис на Боспоре* // Проблемы истории, философии, культуры. № 4. 2015. С. 75.

⁵ Сапрыкин С.Ю. *Эллинизм в Причерноморье* // Боспорские исследования. Вып. 35. 2017. С. 138.

Отже, кількість експортного зерна значно зменшилась⁶. Так, якщо при Левконі I обсяги вивозу зерна сягали 400 тис. медимнів, то на початку III ст. до н.е. постачання скоротилось до 15 тис. медимнів⁷. Скорочення експорту було зумовлене не тільки зменшенням території боспорської хори, а й погіршенням торгівлі з варварами. В цей період у Північне Причорномор'я вторглися сармати, що спричинило згортання греко-скіфської торгівлі. Для боротьби з сарматами між скіфами і Боспорським царством було укладено союз, який підкріплювався династичними шлюбами⁸.

Ще однією причиною економічної кризи на Боспорі стала зміна кліматичних умов⁹. Від середини III ст. до н.е. до I ст. до н.е. встановлюється посушливий клімат, який призвів до погіршення врожаю¹⁰.

Водночас головний союзник Боспору, Афіни, втрачає політичне й економічне лідерство у світі. Замість них на міжнародну арену виходять Родос, Кос, Александрія Єгипетська, Пергам, Делос та інші¹¹. Від III ст. до н.е. Боспорське царство встановлює торгівельні й культурні зв'язки з Єгиптом. У другій половині II ст. Боспор розгортає активну торгівлю хлібом з Понтійським царством.

Зміни в політиці та економіці торкнулись релігійного життя Боспору. Культ Деметри і Кори-Персефони поступово втрачає свою популярність серед населення, поступаючись культам Афродіти й Кібели. Проте зображення Деметри і її атрибутів трапляються на боспорських монетах і за доби еллінізму. Це дозволяє припустити, що державний статус культу все ж таки зберігався.

Так, до початку III ст. до н.е. відносяться золоті гроші з зображенням голови сатира у вінку ліворуч на аверсі, та грифоном зі списом ліворуч, колосом та написом ΠΑΝ на реверсі¹². Ці монети зникають з обігу у зв'язку з грошовою кризою при Пересаді II.

Карбування атрибутів Деметри було відновлено у II ст. до н.е. За часів правління Спартока V (200–190 рр. до н.е.) із колосом на реверсі карбували такі монети:

⁶ Молев Е.А. *Боспор в период эллинизма*. Нижний Новгород: изд-во ННГУ. 1994. С. 37.

⁷ Терещенко А.Е. *Истоки экономического кризиса...* С. 58.

⁸ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. *Україна крізь віки...* С. 298; Молев Е. А. *Боспор в период эллинизма...* С. 37, 43.

⁹ Stolba V.F. *Monetary crises in the early Hellenistic poleis of Olbia, Chersonesos and Pantikapaion* // XIII Congreso Intern. de Numismática. Actas. I. Madrid. 2005. 398.

¹⁰ Молев Е.А. *Боспор в период эллинизма...* С. 38.

¹¹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. *Україна крізь віки...* С. 297–298.

¹² Анохин В.А. *Монетное дело Боспора*. Київ: Наукова думка. 1986. № 116; MacDonald D. *An Introduction to the History and Coinage of the Bosphorus. Classical Numismatic Studies*. 5. Lancaster. London: Classical Numismatic Group. 2005. № 63; 221.

- мідний тетрахалк із зображенням Аполлона на аверсі, колосом та написом ПАН на реверсі¹³;
- срібний пентобол із головою Аполлона у вінку, праворуч на аверсі; напис ПАН та зображення грифона, колоса, ліворуч на реверсі¹⁴;
- срібний тріобол із зображенням голови Аполлона, праворуч на аверсі; на реверсі – колос вертикально¹⁵;
- мідний тетрахалк – на аверсі – голова бика три чверті праворуч; на реверсі – колос ліворуч, плуг та напис ПАН¹⁶.

Періодом правління Перісада V (125–115 рр. до н.е.) датується срібний діобол із головою Афіни праворуч на аверсі; на реверсі ліворуч зображено колос та монограму ПАН¹⁷.

У 109–107 рр. до н.е. Пересад V, останній боспорський цар із династії Спартоکیدів, передав боспорський престол понтійському царю Мітрідату VI Євпатору. Причинами добровільного переходу під владу Понтійської держави дослідники вбачають політичну нестабільність, послаблення влади Спартоکیدів, втрату територій, економічний занепад і вимагання данини з боку сарматів¹⁸.

У Понтійській державі, до складу якої увійшов Боспор, населення шанувало і грецьких, і місцевих божеств. Елевсінський культ простежується у Східній Анатолії та грецьких приморських містах. Але він не мав державного статусу, адже образи елевсінських богинь не трапляються на понтійських монетах. Правителі Понту підтримували, перш за все, малоазійські вірування. Мітрідат Євпатор широко розповсюджував та зробив офіційним культ Діоніса, але у його синкретичній іпостасі. Однією з причин невключення Деметри до офіційного пантеону вважається збереження у деяких регіонах її грецької іпостасі, без домішок культів іранських та інших, близьких до неї, божеств. Це робило її культ неприйнятним для негрецького населення і не сприяло консолідації понтійського суспільства¹⁹.

¹³ Бурачков П.О. *Обицый каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России*. Ч. I. Одесса: Типография А. Шульце. 1884. Таб. XXII, рис. 146–147.

¹⁴ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 162; MacDonald D. *An Introduction to the History...* № 129.

¹⁵ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 163; MacDonald D. *An Introduction to the History...* № 131.

¹⁶ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 165; MacDonald D. *An Introduction to the History...* № 140.

¹⁷ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 181; MacDonald D. *An Introduction to the History...* № 154.

¹⁸ Сапрыкин С.Ю. *Эллинизм в Причерноморье...* С. 139.

¹⁹ Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва–Тула: Гриф и К. 2009. С. 179, 185, 193–194.

Після входження Боспору до складу Понтійського царства про шанування Деметри на державному рівні свідчить Павло Орозій, який розповідає про землетрус 63 р. до н.е., що стався під час святкування Мітридатом VI Євпатором свята на честь Деметри (Цецери) «Коли Митридат широко святкував Священні Цереалії, на Боспорі стався зненацька дуже сильний землетрус, який привів, як сповіщається, до страшного руйнування міст та селищ» (Adv. Pag. VI. 5.1).

Також на користь зберігання державного характеру культу Деметри на Боспорі свідчить той факт, що атрибути богині землеробства продовжують карбувати на монетах. Відомі два мідних тетрахалки із зображенням колосу часів Мітридата VI Євпатора. На аверсі першої монети праворуч зображено голову Артеміди, ліворуч – лук і сагайдак. Вгорі можна побачити карбування у вигляді колосу; на реверсі – напис ПАНТИКАΠΑΙΤΩΝ і зображення лані²⁰. На аверсі другого зразку праворуч міститься голова Діоніса у вінку, згори викарбовано колос. На реверсі – тринога і тирс, праворуч і ліворуч – монограма ПАНТИКАΠΑΙΤΩΝ²¹.

До часів правління Динамії II відноситься монета із зображенням на аверсі самої богині Деметри у калафі. Зображення оторочене вінком. На реверсі праворуч видно голову бика, ліворуч – монограму ΒΑΕ²².

Отже, напрошується висновок: хоча на рівні Понту культ елевсінських богинь не мав державного статусу, його дотримувалися в Боспорі, оскільки культ Деметри та Кори-Персефони мав високий статус у домітридатівські часи, а збереження старих традицій на тлі поступового введення нових зміцнювало владу Понту та сприяло інтеграції боспорських земель до Понтійської держави.

Культ Деметри та її дочки не залишався незмінним, адже процеси змішування релігій, що відбувалися в усіх елліністичних державах, торкнулися і елевсінських богинь. Міфологічний образ Деметри в елліністичний час набуває людських рис. Гімн Каллімаха «До Деметри» відрізняється від гомерівського гімну саме людським співчуттям богині: горе богині було таким великим, що людині його неможливо було осягнути:

«Ах, Володарко наша, і як тебе ноги носили
В мандрах до чорних мужів та плодів Гесперицина саду
Скільки же маялась ти, не омившись, не пивши, не ївши!»
(Call. VI.10–12)

А.А. Тахо-Годі зазначає, що для Каллімаха є характерним не тільки олюднення богині, а й перетворення міфу на повчальну дитя-

²⁰ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 192.

²¹ Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 202а.

²² Анохин В.А. *Монетное дело Боспора...* № 272; Фролова Н.А. *Монетное дело Боспора (середина I в. до н.э. – середина IV в. н.э.)*. Часть I: Монетное дело Боспора 49/48 г. до н.э. – 210/211 г. до н.э. Москва: Эдиториал УРСС. 1997. С. 255; MacDonald D. *An Introduction to the History...* № 235.

чу казку. Гімн наповнено простими людськими емоціями – горем та співчуттям богині, що страждає від втрати дочки, а також радіщами людей, яких Деметра навчила землеробству²³.

Для еллінізму є характерним захоплення містичними культурами, обрядами, тому тогочасні Елевсінські містерії були однією з можливостей доторкнутися до містичного. Популярності елевсінській релігії додавало й те, що вона легко розширює коло елевсінських божеств. Також у цей період зміщуються пріоритети із сакрального до морального, що й виступило головною відмінністю елевсінської релігії, порівняно з класичним та архаїчним періодами²⁴.

Від III ст. до н.е. культ Деметри та Кори-Персефони поступово втрачає свої домінуючі позиції та частково замінюється культурами Афродіти, Кібели та інших божеств землеробського кола. Також послабила шанування Деметри релігійна політика Мітрідата VI, який широко пропагував культ Діоніса²⁵.

Матеріали теракот III–I ст. до н.е., що їх знайдено на території хори, свідчать про різноманітність культів сімейного кола. Разом із традиційними теракотами Деметри та Кори-Персефони часто виявляють зображення Кібели, Афродіти, Геракла, воїна зі щитом кельтського типу²⁶.

Яскравим прикладом синкретичності культів Деметри та Афродіти є домашнє святилище на честь землеробських божеств, відкрите в ході розкопок садиби поблизу Порфмія. Знайдено теракотові вівтаріки у формі храмів, чотирипелюсткова розета, жіночі статуетки та протомі. Але більшість теракот з цього святилища інтерпретуються дослідниками як зображення Афродіти²⁷.

На тлі такого розмаїття виробів коропластів, кількість керамічних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, зменшується. Також погіршується якість виробів: елліністичні теракоти більш схематичні, без деталізації та обробки стеком.

При розкопках Пантікапею було знайдено теракоти, які можна віднести до зображень Деметри і Кори-Персефони умовно. На жаль, більшість із них фрагментарні або ушкоджені, тому дати точну інтерпретацію таких виробів коропластики неможливо. Вони мають харак-

²³ *Античные гимны* / Под ред. А.А. Тахо-Годи. Москва: Издательство МГУ. 1988. С. 325.

²⁴ Зелинский Ф.Ф. *Религия эллинизма*. Томск: «Водолей». 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/zelin02/index.htm>.

²⁵ Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта...* С. 319–324.

²⁶ Зинько В.Н. *Сакральные памятники VI–I вв. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского* // Древности Боспора. Т. 12. Ч. 1. 2008. С. 252; Зинько В.Н. *Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI–I вв. до н.э.)* // Боспорские исследования. Вып. XV. 2007. С. 223.

²⁷ Зинько В.Н. *Хора городов...* С. 225; Зинько В.Н. *Сакральные памятники VI–I вв. до н. э...* С. 252.

терні для зображень землеробської богині ознаки: на голові – стефана або калаф, риси обличчя спокійні, богині зображені на троні²⁸. Але подібні риси притаманні й іншим богиням землеробського кола, тому ці вироби інтерпретують, як зображення богині, без конкретної прив'язки. На жаль, така картина властива більшості елліністичних теракот. Так, В.П. Толстиков з усіх знайдених під час розкопок Пантікапею 2007 р. глиняних статуеток, лише одну протому відносить до зображення Деметри, а фрагмент голови богині у стефані – до зображення Кори-Персефони²⁹.

Цікавим і нетиповим для іконографії є образ Кори-Персефони з собакою, знайдений при розкопках Пантікапею³⁰. У давньогрецькій міфології собака пов'язаний із хтонічними силами і є своєрідним посередником між світом живих і мертвих: Цербер охороняє вхід до царства мертвих, Геката ходить вздовж могил у супроводі собак. Доволі часто їх зображували на поховальних вазах. Також відомі ритуальні поховання собак, особливо елліністичного періоду. Подібні могили знаходили під час розкопок Німфея, Кітея, Мірмекія, Ілурата. Крім того, собак могли приносити в жертву Персефоні, Плутону та Гермесу³¹.

В елліністичних шарах Горгіппії було знайдено теракоти місцевого виробництва, датовані III–II ст. до н.е.: статуетки Деметри Куротфори, богині на троні та протоми-півфігури³².

На добу еллінізму припадає розквіт Тірітаки, яка стає одним з виноробних та рибопромислових центрів Боспорської держави. Святилище Деметри на околицях міста припинило функціонування ще IV ст. до н.е. Але під час розкопок елліністичних шарів міста було знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони, що може свідчити про

²⁸ Толстиков В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 2006 году* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 2006/163 Ф.е. 28897. С. 132, 135 № 152, 161; Толстиков В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 2007 году* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 2007/25 Ф.е. 29064. С. 98 № 47.

²⁹ Толстиков В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 1985 году* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1985/127. Ф. 21924. № 31; Толстиков В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 1982 году* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1982/75. Ф. 20488. № 181.

³⁰ Финогенова С.И. *Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет* // Археология и искусство Боспора. Вып. 10. 1992. С. 240.

³¹ Молева Н.В. *Собака в религиозных представлениях боспорян* // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского государственного университета, 2002. С. 114–115; Молева Н.В. *Собака в сакральном мировоззрении древних греков (по памятникам вазовписи)* // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского государственного университета, 2002. С. 107.

³² Алексеева Е.М. *К изучению коропластики Горгиппии* // Краткие сообщения Института Археологии. 1987. Вып. 191. С. 26; Русяева А.С. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*. Київ: Стилюс. 2005. С. 336–337.

продовження шанування Деметри у сімейному колі. Переважно це протоми-півфігури, що зображують богиню з руками на грудях. Обличчя та руки показано схематично, у багатьох виробів змазано поверхню внаслідок багаторазового використання матриці. Одягнена богиня у полос та гіматій, іноді її зображено з браслетами на руках³³.

Привертає увагу теракота Кори-Персефони, яка датується III ст. до н.е. На голові богині – зубчаста корона, а в руці вона тримає плід гранату. Також зубчасту корону мала статуетка богині на троні, знайдена в шарах III–II ст. до н.е. У правій руці вона має чашу, а на грудях – горгонейон. Особливість цієї теракоти полягає у поєднанні атрибутів різних богів в одному образі: чаша у правій руці та висока корона є характерними для Кібели, горгонейон – атрибут Афіни. Сама статуетка за своїми морфологічними ознаками наближена до зображень богині на троні V ст. до н.е., але форма корони є характерною для III–II ст. до н.е.³⁴ Можна зробити припущення, що в такий спосіб майстер втілює образ синкретичної богині землеробства.

Теракоти Деметри та Кори-Персефони, які є свідченням поширеності культу елевсінських богинь у родинному колі, виявлено і під час розкопок Танаїсу. Загалом, глиняних фігурок тут не багато: так, до елліністичного часу відносять близько двадцяти виробів коропластів. П'ять протом Деметри, що тяжіють до іконографічного типу «богиня з руками на грудях», було знайдено у підвалі будинку в західній частині міста. Різняться вони головним убором: частина теракот зображає Деметру в калафі й гіматії, а інша – в стефані та гіматії. Датуються протоми III ст. до н.е., виготовлені з боспорської глини (чотири теракоти, можливо, з однієї матриці). Аналогічну за типом протому у стефані та гіматії пантікапейського виробництва було знайдено в пізніших культурних шарах центрального городища. У пластах III–I ст. до н.е. також знайдено протому Деметри фанагорійського виробництва. Для повноти картини слід зазначити, що, окрім протом Деметри, в елліністичних шарах Танаїса, як і інших міст, містилися статуетки, протоми та маски Кібели, Діоніса, а також жанрові статуетки³⁵.

У домашньому святилищі відомої «садиби Хрісалиска» (кінець II–I ст. до н.е.), яка належала боспорському магістрату часів правління Асандра, було відкрито комплекс теракот (8 од.), що яскраво демонстрував синкретизм різних культів. Представлено образи

³³ Пругло В.И. *Терракоты из Тиритаки* // Свод археологических источников. Вып. Г1–11, ч. 1–2. Москва: Наука. 1970. С. 91.

³⁴ Пругло В.И. *Терракоты из Тиритаки...* С. 91.

³⁵ Суворова Н.И. *Эллинистическая терракота Танаиса* // Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. Материалы XIV Боспорских чтений. Вып. XIV. Керчь. 2013. С. 451–452, 454; Суворова Н.И. *Терракота Танаиса III–I ст. до н.е.* // Вестник Танаиса. Вып. 4. 2017. С. 64–65.

Афродіти, Ерота, Кібели, Геракла, Діоніса, Тюх, Аттіса та інших божеств. До Деметри можуть належати статуетка богині, що стоїть, і статуетка-Куротфора. За набором божеств комплекс із «садиби Хрісалиска» близький до теракот зі сільського святилища Полянка³⁶.

Фрагменти протом, які можна віднести до зображень Деметри та її дочки, виявляли під час розкопок Німфея, Мірмекія та інших боспорських міст. Це переважно богині в калафі, з руками, покладеними на грудях чи з опущеними руками, у хітоні або вінку на голові³⁷.

Деметру та її дочку вшановували у родинному колі населення Танаїса, про що свідчать матеріали розкопок приватних будинків елліністичного часу: протома богині з руками на грудях пантікапейського виробництва, голова богині у калафі – фрагмент протоми фанаторійського виробництва. До періоду пізнього еллінізму належить фрагмент протоми з руками на грудях³⁸.

Знахідки фігур богині землеробства трапляються і при розкопках хори. Але кількість цих культових статуєток і протом, або таких, що можна ідентифікувати як Деметру чи Кору, значно скоротилась. Змінився й тип сільських поселень – тепер вони добре укріплювались. Багато теракот, датованих III–II ст. до н.е., знайдено під час розкопок поселення Крутий берег. Так, наприкінці 1980-х років експедиція, очолювана О.О. Масленіковим, виявила статуєтки типу «богиня на троні» та протоми-бюсти. Статуетка богині на троні за своїми морфологічними та стилістичними ознаками майже не відрізняється від класичних зразків цього типу: трон прикрашено хрестоподібними виступами, сама богиня сидить, поставивши ноги на підставку; гіматій, спускаючись вниз по спині, проходить під правою рукою та збирається складками на колінах³⁹.

Про зміни в традиції шанування Деметри та Кори-Персефони свідчать матеріали громадських святилищ. Продовжує своє функціонування святилище Деметри у Німфеї. Але воно перебуває в занепаді. Археологічні розкопки показали, що від III ст. до н.е. кількість

³⁶ Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта...* С. 384–385.

³⁷ Грач Н.Л. *Полевой отчет Нимфейской археологической экспедиции за 1983 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1983/ 163 Ф. 21553. № 404, № 35, 21; Бутягин А.М. *Отчет о работах Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа за 2007 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 2009 / 3 Ф.е.: 29603. С. 67 № 56; Виноградов Ю.А. *Отчет о работе Мирмекийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1986 / 98 Ф.е.: 22148. С. 42, 57 № 568, № 80.

³⁸ *Археология СССР. Свод археологических источников.* Г1-11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров. Москва: Наука. 1974. С. 8. Табл. 3.1,2,6.

³⁹ Масленников А.А., Безрученко И.М. *Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1988 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1988/37 Ф.е.: 23018. № 455. Рис. 218 № 457.

та якість вотивних приношень поступово зменшується. В.М. Скуднова пов'язує це зі скороченням хлібного експорту в Боспорській державі. Німфейський сакральний комплекс проіснував до II ст. н.е.⁴⁰ Більшість теракот, виявлених при розкопках сакрального комплексу того часу, належить до місцевого виробництва.

Не припиняє свого існування і святилище у Кітеї. Археологічні розкопки показали, що в своїй основі обряд жертвоприношень залишається майже незмінним. Натомість у ньому з'являються риси, які відбивають зміни у релігійному житті боспорян. Від другої половини IV ст. до н.е. тут простежується релігійний синкретизм: одночасно з Деметрою та Корою-Персефоною шанують Геракла, Діоніса, Афродіту, Ма, Кібелу та інших божеств⁴¹. В елліністичних шарах кітеїського сакрального комплексу трапляються пантікапейські статуетки типу «богиня на троні». Найпізніші з них датуються кінцем I ст. до н.е. – початком I ст. н.е. Іконографічний образ богині відповідає загальногрецьким традиціям: на голові – стефана і покривало, обличчя спокійне⁴².

Попри занепад культу Деметри, порівняно з класичним часом, в елліністичних культурних шарах елевсінського святилища Берегове 4 теракоти Деметри та Кори-Персефони домінують. Переважно це статуетки типу «богиня на троні» та парні композиції⁴³. У II–I ст. до н.е. Афродіта, як богиня землеробства, виступає на рівні з Деметрою та Корою-Персефоною. Її зображення з Еротом, голубом або яблуком трапляються при розкопках Берегового-4. Афродіта увійшла до кола елевсінських божеств ще в класичний період, але роль землеробського божества вона почала відігравати саме за елліністичної доби. О.А. Завойкін вважає, що змішуванню культів Деметри та Афродіти сприяло значне поширення серед боспорського населення хтонічного культу Афродіти Уранії, яка була покровителькою дітонародження, родючості рослин і дерев⁴⁴. Окрім Афродіти, в елліністичних шарах Берегового-4 можна знайти відгомін шанування Кібели та Діоніса-Аттиса⁴⁵.

⁴⁰ Скуднова В.М. *Терракоты из Нимфея* // Свод археологических источников Вып. Г1-11, ч. 1–2. Москва: Наука. 1970. С. 84.

⁴¹ Молева Н.В. *Обряд жертвоприношений в Китейском святилище* // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета. 2002. С. 73.

⁴² Молев Е.А., Молева Н.В. *Терракотовые статуэтки из Китейского святилища* // Боспорские исследования. 2003. Вып. III. С. 254.

⁴³ Завойкин А.А. *Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4)* // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Москва. 2006. Вып. 159. С. 158.

⁴⁴ Завойкин А.А. *Афродита на святилище Деметры и Кори* // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. Санкт-Петербург. 2007. С. 180–182.

⁴⁵ Завойкин А.А. *Два сюжета...* С. 159–161.

До новостворених у період еллінізму місць поклоніння належить extra-urban святилище Полянка, що височить неподалік античного городища «Полянка», за 6 км західніше мису Зюк. Воно існувало протягом II–I ст. до н.е. Дослідження Полянки дозволили розширити дані про духовне життя населення Кримського Приазов'я⁴⁶. Серед витворів короoplastів було виявлено зображення Афродіти, Мітри, Діоніса, Сілена, Пана, Геракла, Деметри, дітей, фрагмент руки богині з незбереженим предметом, що належав теракоті типу «богиня на троні», маски Діоніса та багато інших⁴⁷.

Нажаль, точна ідентифікація багатьох теракот не є можливою: більшість статуеток фрагментарні та ушкоджені, або не мають діагностичних атрибутів, які б дозволили встановити приналежність до конкретного божества.

Яскраво демонструє поєднання в релігійному світогляді боспорян культур місцевих і малоазійських божеств сільський темнос поблизу поселення Генеральське-Східне, яке функціонувало від III ст. до н.е. до III ст. н.е.⁴⁸ Це святилище відоме своєю унікальною для сільської хори Боспору знахідкою – вотивним рельєфом, який розміщувався в центрі приміщення 2 біля вівтаря⁴⁹. Він являв собою велику вапнякову плиту (місцевого виробництва), декоровану рельєфним зображенням чотирьох півфігур (дві дорослі та дві дитячі) в однакових позах і одягах. Руки всіх фігур підведені до грудей. Фігури дорослих тримають якісь предмети, можливо чаші чи плоди. Одразу можна помітити схожість із протомами-півфігурами Деметри чи Кори-Персефони. О.О. Масленіков пов'язує їх із елевсінським культом та інтерпретує дорослу пару, як Деметру та Кору-Персефону, а дитячу – як Триптолема та Плутоса⁵⁰. С.Ю. Сапрыкін не погоджується з такими висновками і висловлює свою версію: доросла пара, на його думку, може бути Деметрою і Кібелою або Афродітою / Артемідою та Великою Матір'ю; у дитячій парі С.Ю. Сапрыкін вбачає дівочу та юначу фігуру, тому вони можуть представляти супутників Кібели (її часто зображували з дівчиною та юнаком). Для підкріплення своєї гіпотези, він проводить аналогії з вотивним рельєфом із Сард, на якому зображено Артеміду і Велику Матір та дівчину з юнаком, які тримають руки у грудей⁵¹. Як неодноразово зазначалось, на жаль, зберігається проблема надійного визначення іконографії того чи іншого божества, адже ми маємо справу здебільшого з фрагментарними чи ушкодженими

⁴⁶ Масленников А.А. *Сельские святилища Европейского Боспора*. Тула: Гриф и К. 2007. С. 11

⁴⁷ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С.20–41.

⁴⁸ Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта...* С. 396.

⁴⁹ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 129; Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта...* С. 396.

⁵⁰ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 129–132.

⁵¹ Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта...* С. 397.

знахідками, без атрибутів, які би давали можливість визначити їх приналежність. Слід зазначити, що цей рельєф був розписаний, адже на ньому залишилися сліди рожевої фарби, а самі фігури, які від самого початку були показані майстром умовно без деталізації, з часом втратили чіткість⁵². Отже обидві гіпотези мають право на існування і залишається стверджувати, що зображення на цьому рельєфі належать то землеробського кола божеств.

Ще один сільський теменос на честь землеробських богів знаходився поблизу поселення «Бузкова бухта». Його розквіт припав на III–I ст. до н.е. Святилище являло собою відгороджене стіною місце на вершині пагорба з приміщенням площею 3×2,2 м та природною розщелиною⁵³. Нагадаємо, що розташування сакрального комплексу біля розщелини було характерним для давніх греків від архаїчних часів, а на Боспорі було відкрито чимало таких місць (Кітей, Майська гора та інші). Також на території теменосу під відкритим небом було розташовано два вапнякових вівтарі. Примітно, що біля вівтаря № 2 було знайдено 32 фрагменти теракот, які не піддаються ідентифікації⁵⁴. Як і в інших сакральних комплексах хори, тут було знайдено чимало посуду, світильників-курильниць і теракот. Переважають зображення землеробських богинь: Афродіти, Деметри, Кори-Персефони, Артеміди; поряд з ними знайдено статуетки Ерота, Діоніса, Аттіса, різноманітні чоловічі, жіночі й дитячі зображення⁵⁵.

Отже підводячи підсумок, щодо шанування Деметри у елліністичний період, ми можемо констатувати, що це був час занепаду культу елевсінських богинь. У зв'язку із економічною кризою, змінами в офіційному пантеоні Боспорської держави, синкретичністю грецьких, малоазійських, єгипетських та інших культів, яка підтримувалась державою і призвела до змін у релігійному світогляді населення, скорочується число храмів присвячених саме еллінському культу Деметри. Навіть у давніх елевсінських святилищах богині, таких як Берегове-4, Кітейське та інші, поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони з'являються культу інших землеробських божеств (Афродіта, Кібела, Ма, Тюхе, Артеміда, Велика богиня, Діоніс, Аттіс та інші). Така ж сама картина спостерігається і у культурах родинного кола, де функції Деметри, як епіхтонічні, так і хтонічні перебирають на себе інші землеробські божества (Кібела, Афродіта, Діоніс та інші).

⁵² Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 132.

⁵³ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 224.

⁵⁴ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 243.

⁵⁵ Масленников А.А. *Сельские святилища...* С. 275.

Література

- MacDonald D. *An Introduction to the History and Coinage of the Bosphorus* // Classical Numismatic Studies 5. Lancaster. London: Classical Numismatic Group. 2005.
- Stolba V.F. *Monetary crises in the early Hellenistic poleis of Olbia, Chersonesos and Pantikapaion. A reassessment* // XIII Congreso Intern. de Numismática. Actas. I. Madrid. 2005. P. 395–403.
- Алексеева Е.М. *К изучению коропластики Горгиннии* // Краткие сообщения Института Археологии. 1987. Вып. 191. С. 19–27.
- Анохин В.А. *Монетное дело Боспора*. Київ: Наукова думка. 1986.
- Археология СССР. Свод археологических источников* Г1-11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М. М. Кобылина. Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров. Москва: Наука. 1974.
- Античные гимны* / Под ред. А.А. Тахо-Годи. Москва: Издательство МГУ. 1988.
- Бурачков П.О. *Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России*. Ч. I. Одесса: Типография А. Шульце. 1884.
- Бутягин А.М. *Отчет о работах Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа за 2007* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 2009 /3 Ф.е.: 29603. 120 с.
- Виноградов Ю.А. *Отчет о работе Мирмекийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1986/98, Ф.е.: 22148. 65 с.
- Грач Н.Л. *Полевой отчет Нимфейской археологической экспедиции за 1983 г.* // Науковий архів Інститута археології НАНУ. № 1983/163, Ф. 21553. 72 с.
- Завойкин А.А. *Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4)* // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Москва. 2006. Вып. 159. С. 158–166.
- Завойкин А.А. *Афродита на святилище Деметры и Коры* // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. Санкт-Петербург. 2007. С. 180–182.
- Зелинский Ф.Ф. *Религия эллинизма*. Томск: «Водолей», 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/zelin02/index.htm>.

- Зинько В.Н. *Сакральные памятники VI–I вв. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского* // Древности Боспора. Т. 12. Ч. 1. 2008. С. 250–257.
- Зинько В.Н. *Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI–I вв. до н.э.)* // Боспорские исследования. Вып. XV. 2007.
- Кругликова И.Т. *Сельское хозяйство Боспора*. Москва: Наука. 1975.
- Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. *Україна крізь віки*. Т. 2: Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Альтернативи. 1998.
- Маслеников А.А. *Экологический кризис на Боспоре* // Проблемы истории, философии, культуры. 2015. № 4. С. 74–84.
- Масленников А.А., Безрученко И.М. *Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1988 г.* // Науковий архів Інституту археології НАНУ. № 1988/37 Ф.е.: 23018. 154 с.
- Масленников А.А. *Сельские святилища Европейского Боспора*. Тула: Гриф и К. 2007.
- Молев Е.А. *Боспор в период эллинизма*. Нижний Новгород: изд-во ННГУ. 1994.
- Молев Е.А., Молева Н.В. *Терракотовые статуэтки из Китейского святилища* // Боспорские исследования. 2003. Вып. III. С. 252–263.
- Молева Н.В. *Обряд жертвоприношений в Китейском святилище* // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета. 2002. С. 70–74.
- Молева Н.В. *Собака в религиозных представлениях боспорян* // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета. 2002. С. 60–62.
- Пругло В.И. *Терракоты из Тиритаки* // Свод археологических источников. Вып. Г1-11, ч. 1–2. Москва: Наука. 1970. С. 90–94.
- Русяева А.С. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*. Київ: Стилос. 2005.
- Сапрыкин С.Ю. *Эллинизм в Причерноморье* // Боспорские исследования. 2017. Вып. 35. С. 126–168.
- Сапрыкин С.Ю. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва–Тула: Гриф и К. 2009.
- Скуднова В.М. *Терракоты из Нимфея* // Свод археологических источников Вып. Г1-11, ч. 1–2. Москва: Наука. 1970. С. 83–89.
- Суворова Н.И. *Терракота Танаиса III–I ст. до н.э.* // Вестник Танаиса. Вып. 4. 2017. С. 63–83.
- Суворова Н.И. *Эллинистическая терракота Танаиса* // Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и

средневековья. Археологический объект в контексте истории. Материалы XIV Боспорских чтений. Вып. XIV. Керчь, 2013. С. 450–457.

Терещенко А.Е. *Истоки экономического кризиса III в. до н.э.* // Российская археология. 2010. № 4. С. 56–65.

Толстикова В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 1982 году* // Научный архив Института археологии НАНУ. № 1982/75. Ф. 20488. 61 с.

Толстикова В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 1985 году* // Научный архив Института археологии НАНУ. № 1985/127. Ф. 21924. 62 с.

Толстикова В.П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 2006 году* // Научный архив Института археологии НАНУ. № 2006/163 Ф.е. 28897. 171 с.

Толстикова В. П. *Отчет о раскопках Пантикапея в 2007 году* // Научный архив Института археологии НАНУ. № 2007/25 Ф.е. 29064. 197 с.

Финогенова С.И. *Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет* // Археология и искусство Боспора. Вып. 10. 1992. С. 337–347.

Фролова Н.А. *Монетное дело Боспора (середина I в. до н.э. – середина IV в н.э.)*. Часть I. Монетное дело Боспора 49/48 г. до н.э. – 210/211 г. до н.э. Москва: Эдиториал УРСС. 1997.

ЗАНЕПАД КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

В роботі, на великій кількості прикладів, досліджуються причини занепаду культу Деметри, який був популярним на теренах Боспорського царства в класичний період його історії. Автор приходить до висновку, що чинником того став занепад сільського господарства, внаслідок напливу на ринок Греції дешевої сільськогосподарської продукції з Єгипту.

Вахрамеева Ганна – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Україна, Київ).

Ключові слова: Боспорське царство, Деметра, Давня Греція.

Vakhrameieva H.V.

DECLINE OF THE CULT OF DEMETRA IN THE HELLENIC PERIOD

The paper, on the basis of a large number of examples, investigates the reasons for the decline of the cult of Demeter, which was popular in the Bosphorus Kingdom in the classical period of its history. The author concludes that the reason for this was the decline of agriculture due to the influx of cheap agricultural products from Egypt into the Greek market.

Vakhrameieva Hanna – senior researcher at the Department of Scientific and Collections Work of the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Arts (Ukraine, Kyiv).

Key words: Bosphorus Kingdom, Demeter, Ancient Greece.